

RAFAEL CASTELLÓ

Les classes mitjanes al segle XXI

Una indagació sobre estructura de classes a partir del País Valencià

Les classes mitjanes s'han convertit en referent simptomàtic de l'estat de salut d'una societat. El País Valencià ha estat ideològicament pensat com un país de classes mitjanes. I la Gran Recessió, viscuda per les societats occidentals des de 2008, ha posat les condicions de vida de les classes mitjanes, novament, al centre de la mirada de moltes anàlisis, estudis i reflexions. És fàcil trobar un munt d'articles, llibres o informes dedicats a la situació en què es troben les classes mitjanes a escala mundial, abans i després de la crisi del 2008: s'evidencia una preocupació general que plana sobre els centres de gestió del sistema global (Birdsall, Graham i Pettinato, 2000; Pew Research Center Social & Demographic, 2012; Ravallion, 2010).

En el cas valencià, a més, fa dècades que manquem de referències sobre l'estructura de classes, des d'una òptica pròpia. Des de l'eclosió d'anàlisis de classes viscuda en la dècada dels anys setanta del segle passat (Fuster, 1976; Lluch, 1976; Marqués, 1974a, 1974b; Mollà, 1979; Picó, 1976, 1977; Sanz, 1976), a l'empara de les hipòtesis de Joan Fuster (1962), hem generat un silenci que ja dura quasi quaranta anys. La darrera vegada que un estudi de l'estructura social valenciana va abordar l'anàlisi de l'estructura de classes va ser publicat el 1982 (Ninyoles, 1982). Amb posterioritat s'han elaborat dues col·leccions més d'articles per abordar els canvis més rellevants a la societat valenciana (García Ferrando, 1992; Ninyoles, 2000), i cap d'elles dedica un sol capítol a les classes socials.

Rafael Castelló Cogollos, economista i sociòleg, és professor titular de Sociologia al Departament de Sociologia i Antropologia Social, a la Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València. Els seus camps d'estudi inclouen l'estructura social, les classes socials, les trajectòries vitals i la sociolingüística. És director del Servei de Política Lingüística de la UV

No és un cas estrany, el valencià. La crisi dels anys setanta, i els canvis socials que va provocar, van reajustar el focus d'atenció de la sociologia occidental i les anàlisis de classes socials van deixar pas a l'estudi dels moviments socials, i de les variables culturals i simbòliques implicades. L'anàlisi de l'estructura de classes és potser al centre dels debats més encesos de la sociologia, i en un moment de crisi del qual es va intentar eixir amb més liberalisme, les visions centrades en les desigualtats materials generades pel capitalisme no reeixiren.

Hi ha una dificultat afegida, en ser l'estudi de l'estructura de classes un *locus* ben transparent de les posicions amb relació a la justícia social i política dels sistemes socials. Des del inicis, disposem de múltiples paradigmes als quals referir-nos. Cadascun amb unes finalitats i vinculacions polítiques diferents, amb fonaments analítics que responen preguntes distintes i amb resultats ben diversos: neomarxistes, neoweberians, neodurkheimians, seguidors de Bourdieu o postclassistes (Wright, 2015).

Al laberint general, cal afegir les dificultats a l'hora de trobar una definició compartida d'allò que s'entén per «classes mitjanes». Poden identificar-se moltes definicions i, més encara, operativitzacions per a la seua observació empírica. Es tracta d'una categoria social que va mutant en el temps, al llarg de la història, i es diversifica en l'espai, a diferents indrets geogràfics.

En aquest paper, aportarem elements i dades per a una aproximació a la situació actual de les classes mitjanes al País Valencià. En primer lloc, intentarem aclarir quina és la nostra comprensió d'eixa categoria social que anomenem «classe mitjana»: quines definicions emprem, quines característiques socials hi associem i com ens proposem observar-les empíricament. I, sols després, en el segon apartat, tractarem de descriure quina ha estat l'evolució recent i les característiques de les classes mitjanes valencianes. Davant les crisis periòdiques del capitalisme, el discurs habitual sobre aquestes tendeix a assenyalar la seua progressiva reducció, el seu declivi, la precarització i volatilitat del treball, el seu empobriment, així com dels canvis en la seua relació amb les polítiques de l'estat i la mobilització política: intentarem respondre si les classes mitjanes valencianes experimenten aquests processos. Tancarem amb un apartat de conclusions.

LA IDENTITAT DE LES CLASSES MITJANES

La definició de «mitjana» que trobem al diccionari ens remet a allò que és «igualmente lluny dels dos extrems» o allò que és «del tipus més corrent, més general». Ambdues accepcions, aplicades a l'estructura de classes, semblen encaixar bé amb allò que socialment s'entén com a «classe mitjana». Al mateix temps es correspon

amb allò que, des d'Aristòtil, es considera com a virtuós. És potser per això que, si preguntem directament a les persones a quina classe social pertanyen, la resposta és quasi sempre «a la classe mitjana». Sovint trobem escales de classe en les quals totes les categories inclouen la paraula «mitjana» (mitjana-baixa, mitjana-mitjana o mitjana-alta): si no es fixa la constant «mitjana», s'obté molt poca gent identificada amb la classe baixa o l'alta. Tanmateix, quan en la representació dels resultats d'aquestes autopercepcions llevem la constant «mitjana», ens queden unes posicions de classes bastant ajustades al que ens diuen les observacions empíriques més objectives.

Com deia Marqués, per referir-se al País Valencià, «la petita burgesia ho pot ser tot perquè no existeix tal com se la defineix» (1974b: 182). Si ens plantegem un concepte de «classe mitjana» útil per a distingir uns fenòmens d'altres, hem d'establir quines serien les característiques específiques d'aquest grup, aquelles que el distingeixen d'altres grups observables sobre el mateix eix, però també quines d'aquestes característiques són comunes als casos que intentem encabir en eixe tipus social. És, per això, convenient observar la diversitat.

Gènesi de les classes mitjanes i diversitat geogràfica en la seua concepció

L'origen de les actuals classes mitjanes el podem situar en els grups urbans que viuen a les ciutats medievals a recer de la dominació feudal, i emergeixen amb força el segle XVIII a l'Europa occidental enfrontats a l'aristocràcia, l'absolutisme i l'ortodòxia religiosa. En la construcció de la seua identitat, aquest origen és fonamental, en definir-se relacionalment en termes d'oposició a les capes socials més poderoses del feudalisme tardà. Es tracta, per tant, d'un grup originàriament revolucionari que, sota el lema «Igualtat, llibertat i fraternitat», proposa una societat basada en la cultura de l'esforç i el treball, la racionalitat, el control de les emocions, l'autonomia individual, la família (com a lloc de les emocions, la lleialtat i la privacitat femenina) i la vida urbana (Kocka, 1995). L'educació i les formes simbòliques ocupen un lloc central en la seua concepció de la societat. Parlem dels burgesos de les ciutats medievals, dels agents del capitalisme (banquers, botiguers-comerciants, i propietaris), però també dels funcionaris i dels servents qualificats de l'estat absolutista. L'origen, per tant, de les «classes mitjanes» és la burgesia revolucionària del segle XVIII.

Des d'aleshores, el camí recorregut ha estat llarg i intens. Durant la primera meitat del segle XIX, la classe mitjana del moment (la burgesia) amplia i intensifica el seu poder enfront de la noblesa, gràcies als avanços del capitalisme i la centralització i nacionalització de l'estat. A partir de 1848, amb el creixement i mobilització de la classe obrera, «plana sobre Europa un espectre» que provoca l'ansietat política

de la burgesia, que passa a definir-se per oposició a la classe obrera, en lloc de fer-ho front a la noblesa. Els principis del segle XX són temps de la política de masses, el sufragi universal, la I Guerra Mundial i la Revolució Soviètica. També s'hi accelera la distinció entre la propietat i la gestió del capital i, al si de la burgesia, apareix l'esclatxa entre una burgesia financera i industrial poderosa, que substitueix la noblesa al cim de l'estructura social, i la burgesia tradicional urbana, protagonista dels canvis revolucionaris del segle anterior. Aquesta «petita burgesia» comença a ser identificada com a «classe mitjana», ubicada entre la burgesia financera i industrial poderosa, i la nombrosa classe obrera. Aquesta efervescència situa les classes mitjanes al centre de la lluita entre el model de la democràcia liberal i el del feixisme nacional-socialista que culmina en la II Guerra Mundial. L'aliança entre el capitalisme liberal i l'estatisme soviètic derrota el feixisme nacional-socialista. A les societats liberals es viuen, a continuació, trenta anys de creixement econòmic i repartiment de la riquesa, coneguts com els «Trenta Gloriosos», que són l'edat d'or de les classes mitjanes, i que culminen amb la crisi dels anys setanta i l'ensorrament de la proposta soviètica. Des d'aleshores, les classes treballadores, mitjanes o baixes, han estat sotmeses a tot un seguit de polítiques econòmiques, basades totes en la política creditícia, que han conduït a la Gran Recessió de 2008, amb un efecte rellevant de distribució oligàrquica que afavoreix la classes altes i perjudica les classes mitjanes i baixes (Kocka, 1995; Streeck, 2011).

En Espanya, la peculiar formació social capitalista sorgida del segle XIX es debat entre les propostes conservadores, liderades per les classes altes, i les propostes liberals, encapçalades per una feble classe mitjana i un puixant moviment obrer, molt influït per propostes anarquistes i comunistes. El clar avantatge de les primeres ens porta a un segle XX d'alternança recurrent entre la dictadura conservadora i la democràcia liberal. José Félix Tezanos (1978) destaca que el peculiar segle XIX espanyol ens deixa una societat de classes imperfecta, en la qual no es troba una classe mitjana a l'ús. I també Amando de Miguel (1974) assenyala que troba prematur parlar de societat de classes mitjanes en la societat franquista de principis dels setanta: denuncia la producció ideològica franquista, i destaca el treball de Manuel Fraga a principis dels anys cinquanta (Fraga, 1950, 1955), que exalta un procés de mesocratització inexistent i la caracterització d'Espanya com una societat de classes mitjanes. No és fins ben avançat el franquisme, a finals dels anys seixanta i principis dels setanta, i com un dels efectes del «desarrollismo» iniciat als anys cinquanta, que les classes mitjanes incrementen la seua presència a la societat espanyola, en un context de desenvolupament econòmic que incentiva una eixida de la dictadura homologable a l'entorn capitalista d'Europa occidental (Fernández de Castro i Goytre, 1974).

El País Valencià viu en la seua formació social els mateixos processos que experimenta el capitalisme en el seu conjunt. Amb certes especificitats, certament. Ja queda lluny el debat sobre l'existència o no d'una burgesia valenciana (Fuster, 1976; Lluch, 1976; Marqués, 1974*a*, 1974*b*; Mollà, 1979). La societat valenciana compta amb una burgesia homologable des de mitjan segle XIX. Això sí, una burgesia inicialment agrícola i comercial. El seu creixement es va veure incentivat pels processos de desamortització i per una producció agrícola amb vocació exportadora (Calatayud, 2001). La visió idealitzada de la societat valenciana com una societat de classes mitjanes és simbolitzada per la marca de «Levante feliç», però no s'ajusta a la realitat. Hem d'esperar, realment, l'arribada de la democràcia postfranquista, per començar a detectar un creixement quantitativament significatiu d'allò que podríem identificar com a classes mitjanes (Marqués, 1974*b*; Mollà, 1982). Així, el treball de Joan Romero i Joaquín Azagra (2007) remarca el creixement significatiu de les classes mitjanes a la societat valenciana entre 1977 i 2005, amb l'emergència de llocs de treball qualificats i el bastiment de l'estat de benestar espanyol.

Als canvis de concepció de les «classes mitjanes» a través del temps, cal afegir-hi la diversitat geogràfica de la seua definició. A França, és bàsicament política, centrada en els valors republicans d'igualtat i llibertat, i les «classes mitjanes» es constitueixen en la mediació entre l'estat republicà i la societat civil, per generar cohesió social. Això facilita la seua presentació com a referent d'èxit social, al qual les classes baixes haurien d'aspirar. A Alemanya, però, les «classes mitjanes» es constitueixen més aviat des de l'àmbit cultural i econòmic. S'identifiquen pels seus hàbits de consum i la seua integració social basada en l'educació i el treball qualificat. La definició a Bèlgica és fonamentalment social, en identificar-se amb la «petita burgesia» i amb la seua capacitat organitzativa en entitats constitutives de la societat civil i de l'entramat institucional, que s'hi vincula. I, finalment, al món anglosaxó, les «classes mitjanes» són l'encarnació d'una llibertat individual que s'allunya de la igualtat, i es defineixen com una realitat econòmica, sense constitució social, que simplement s'ubica al punt estadístic intermedi entre les classes baixes i les classes altes pel nivell dels seus ingressos (Bigot, Croutte, Muller i Osier, 2012; Kocka, 1995).

A Espanya, i de la mà de Tezanos (1978), ha fet fortuna un plantejament bastant específic de l'estudi de les «classes mitjanes», que diferencia entre «classes mitjanes tradicionals» i «noves classes mitjanes»: les primeres constituïdes per grups que podríem identificar com a «petita burgesia», i les segones pels treballs generats en les noves estructures de producció econòmica i la societat de consum, com assalariats molt qualificats, gestors del coneixement i de la informació necessària per fer

millorar la productivitat, sovint anomenats «treballadors de coll blanc». Aquesta distinció entre noves i tradicionals encara és emprada avui pel Centro de Investigaciones Sociológicas (CIS) en les seues classificacions.

En el cas valencià, es relaciona la concepció de les «classes mitjanes» amb el debat sobre l'existència o no d'una burgesia valenciana, i les seues característiques. La percepció de la seua inexistència generava una derivada: al País Valencià no hi ha burgesia, sinó «petita burgesia»: petita, com tot al nostre país. Un col·lectiu, conformat per terratinents i exportadors agrícoles, professionals liberals i botiguers, molt heterogeni, que no va generar les tendències polítiques pròpies d'una burgesia «tal i com Déu i Karl Marx manen» (Fuster, 1976): principalment, la construcció política d'un país propi.

La petita burgesia, en principi, ens «cau molt bé» a tots. Com les coses petites, no espanta, sinó que entendreix; com als sectors intermedis, hom està sempre contemplant-la com si fos l'amable veí de dalt o de baix en qui pot recolzar-se davant el desagradable veí de dos pisos més amunt o més avall. Totes les «virtuts» valencianes –segons l'òptica de cadascú– poden ser encarnades en aquesta admirable classe: el republicanisme o la manca d'extremismes, el valencianisme o, pel contrari, la negativa a seguir el perillós exemple català, etc. A més a més, l'atribució de tan gran pes numèric permet confiar que la pròpia posició és viable, ja que es recolza en la majoria (Marqués, 1974b: 182).

Per a Marqués, el terme «petita burgesia» al País Valencià s'emprava per referir-se a la burgesia petita, la pobra, i no per designar un grup socialment diferenciat: en termes marxistes, els qui no compren ni venen força de treball. Aquesta atribució errònia de classe genera confusió, ja que pensar en burgesos pobres o obrers rics com a petita burgesia provoca falses expectatives, especialment entre els qui la pensen com a avantguarda democràtica. La constitució de la burgesia valenciana facilita, segons Marqués, que l'enfrontament entre classes altes i mitjanes no siga una confrontació d'interessos econòmics, sinó un conflicte ideològic, amb una forta presència d'elements religiosos i polítics, representats pel republicanisme i l'anticlericalisme, que enfrontà amb virulència el blasquisme i la dreta valenciana de principis del segle xx. Amb tot, aquests grups que es barallaven als carrers de València compartien programa econòmic.

Característiques de les classes mitjanes en l'actualitat

La vinculació entre classes mitjanes i processos democràtics ha estat vigent des dels seus orígens revolucionaris. Tanmateix, la diversitat espaciotemporal que acabem

d'exposar facilita que les característiques pròpies del que entenem per «classes mitjanes» siguin molt disperses, i aconsellen l'ús del plural per referir-s'hi.

Ens trobem davant grups que posen èmfasi en l'estalvi i l'acumulació de capital com a eina de control de la incertesa, i tendeixen a generar demanda de béns de consum de qualitat. Aquestes dues característiques fan de les classes mitjanes eines fonamentals per al capitalisme, en nodrir la inversió en producció i màrqueting. D'altra banda, també tendeixen a tindre un treball qualificat, estable i ben pagat, o bé estan autoocupats o lideren espais professionals, la qual cosa els garanteix rendes, seguretat laboral i oportunitats de mobilitat ascendent (Amoranto, Chun i Deolalikar, 2010; Banerjee i Duflo, 2008; Birdsall *et al.*, 2000; Therborn, 2012).

Presenten una major tendència a la qualificació educativa, amb elevada tolerància a la gratificació posposada, com a part de l'estratègia de reducció de la incertesa futura i de la mobilitat ascendent, i relacionada amb l'adquisició de millors posicions al mercat laboral. Es tracta igualment de grups que atorguen gran valor a la capacitat de distinció social adquirida per mitjà de béns simbòlics, siguin materials o immaterials (Birdsall *et al.*, 2000; Bourdieu, 1979, 1984, 2009)

Finalment, podem observar també certa especificitat política, en tractar-se de grups amb una major propensió a la participació política, que es vincula a la legitimació del sistema a través de consensos i intermediació, al mateix temps que demanen millors béns i serveis públics amb una exigència de governs responsables (Amoranto *et al.*, 2010; Aranitou, 2014; Birdsall *et al.*, 2000). Això, però, no significa una adhesió incondicional als sistemes democràtics: tot i ser molt sovint decisiva en les lluites antiautoritàries, la classe mitjana també presenta tendències situacionals i oportunistes en la seua relació amb la democràcia (Therborn, 2012). En la contradicció manifesta que existeix en la relació entre capitalisme i democràcia, la major participació política de les classes mitjanes pot significar més democràcia, però també menys, segons les circumstàncies (Streeck, 2011, 2012). Així, la centralitat que ocupen les classes mitjanes als discursos i les polítiques públiques facilita la recursivitat dels al·legats victimitzadors que destaquen el seu patiment social, com ha ocorregut de nou amb la Gran Recessió (Bigot, Crouette i Muller, 2011).

Siga com siga, les investigacions realitzades sobre les classes mitjanes d'arreu del món revelen que, amb tot aquest conjunt de característiques compartides, només unes poques serien específiques o exclusives d'allò que coneguem com a «classes mitjanes». D'una banda, Banerjee i Duflo (2008) conclouen que res no sembla ser més de classe mitjana que tindre un treball estable i ben pagat, i que encara que hi ha bastants xicotets empresaris semblen més aviat a l'espera de trobar una opció laboral ben pagada i estable per baixar la persiana del negoci. I d'altra, Amoranto

et al. (2010) comproven que l'educació superior, els treballs qualificats, la capacitat d'estalvi i la mobilitat econòmica ascendent són característiques compartides amb les classes altes, de manera que allò que és pròpiament de «classe mitjana» és la seua participació més intensa en els processos polítics públics.

Com analitzar les classes mitjanes? Una proposta d'operativització

Amb tota aquesta diversitat conceptual, històrica i geogràfica, l'observació empírica de les «classes mitjanes» no és fàcil. Hem de tractar d'ubicar de forma objectiva les persones en la distribució de la desigualtat material i d'oportunitats de la societat valenciana per tal d'identificar les posicions relatives ocupades per les «classes mitjanes». Aquesta identificació ha de ser necessàriament complexa, per la combinació de diversos criteris: propietat de mitjans de producció, autoritat laboral i disposició de recursos materials, si més no (Solé, 1990; Wright 2009).

En la tradició anglosaxona, a l'hora d'identificar les classes mitjanes tendeixen a pensar en termes gradacionals i de posició individual, tot perdent de vista el caire relacional de les posicions de classe. És per això que prefereixen mesurar-les en termes de nivell de renda (o, de vegades, també de nivell de consum), com a indicador d'accés als recursos econòmics de la societat (Atkinson i Brandolini, 2011; Birdsall *et al.*, 2000; Whelan, Nolan i Maitre, 2016). Tanmateix, d'aquesta manera s'emascara la relació amb l'activitat productiva, en prestar només atenció a la dimensió distributiva. És rellevant poder observar quina és la posició en el sistema de producció: la relació amb els mitjans de producció i la relació amb les forces productives, a través de l'ocupació. Aquesta combinació ens permet observar no només els mecanismes d'inclusió, sinó també les distincions introduïdes pels mecanismes d'exclusió.

La integració dels tres models (el marxista, el weberia i el gradualista) facilita una definició més acurada de les classes socials (Wright, 2009). La propietat dels mitjans de producció i la venda de força de treball, ens permet distingir tres nivells: els posseïdors de capital que compren força de treball, els posseïdors de capital que no compren força de treball i els desposseïts de capital que venen força de treball. Amb el desenvolupament del capitalisme i la separació de la propietat i del control del capital, aquestes distincions no són suficients, ja que les restriccions d'accés a determinades activitats productives generen una classificació d'ocupacions que asenyala la posició en el sistema productiu: no és el mateix ser un assalariat no qualificat que un assalariat directiu. I, finalment, tampoc no seria suficient si no afegim els recursos econòmics als quals donen accés les posicions en les dues anteriors dimensions. Així, doncs, emprarem aquest triple criteri per generar una classificació

amb què identificar els membres de les classes altes, de les classes mitjanes i de les classes baixes a la societat valenciana.

La font d'informació a l'abast que combina una informació més rica per poder determinar i assignar les posicions de classe és l'Enquesta de Condicions de Vida (ECV) que realitza l'Institut Nacional de Estadística (INE), en coordinació amb Eurostat. Es tracta de l'instrument de mesura que empra la Comissió Europea per avaluar els avanços en la consecució dels seus objectius de cohesió social, i amb el qual mesura els nivells de pobresa i exclusió social de la població. Amb aquesta eina obtenim informació sobre les tres dimensions que volem fer servir per identificar les classes mitjanes valencianes. Construïm una escala a partir de l'addició de la informació sobre la posició en relació amb els mitjans de producció, l'ocupació i la renda. S'han utilitzat les ECV anuals realitzades entre 2006 i 2015, amb la qual cosa serà possible captar les tendències d'evolució de les classes socials al País Valencià durant la Gran Recessió, i arribar fins al moment del canvi polític al govern de la Generalitat Valenciana.

LES CLASSES MITJANES VALENCIANES AL SEGLE XXI

Des de la crisi de 1973, i l'acceleració dels processos de globalització, tot un seguit de problemes han acaçat les societats occidentals, tot posant les classes mitjanes al centre de l'atenció. Les fórmules econòmiques emprades per superar els problemes econòmics han servit poc més que per dissimular l'irreductible conflicte social de classes que provoca el capitalisme. Mentre la producció creix, l'augment del pastís permet també el creixement absolut de les porcions, de manera que les classes socials semblen guanyar totes, i el conflicte social s'aparca, encara que el repartiment relatiu signifiqui un increment de la desigualtat.

A la fi dels Trenta Gloriosos, s'inicia un període que encara no ha acabat en el qual la producció capitalista no permet el creixement real del pastís. Des d'aleshores, s'ha emprat bàsicament el *llevat* (crèdit) per fer-lo més gran, i posposar el conflicte de classes (Streeck, 2011). En un primer moment, es va cedir a les pressions sindicals, tot admetent els increments salarials. La segona fórmula va ser que l'estat assumira la responsabilitat, per mitjà del manteniment o increment de l'oferta de serveis públics, tot generant importants dèficits públics. La tercera fórmula, que es pot identificar com a *keynesianisme privat*, consisteix a facilitar directament el capital privat en condicions molt favorables a les classes mitjanes i baixes. Així es va generar la bombolla que esclatà el 2008, quan el «suflé» es va enfonsar.

Els problemes de les classes mitjanes, per tant, no venen d'ara. La crisi del 2008 i el desenvolupament posterior no fa més que accelerar processos que ja s'observa-

ven amb anterioritat. La precarització del treball (Cano, Standing i Bilbao, 2000), l'increment de la desigualtat (OECD, 2011) o la reforma del pacte de benestar social (Taylor-Gooby, 2007) són fenòmens que no arriben el 2008, sinó bastant abans.

Segons Therborn (2012), un possible futur alternatiu és el somni del consum il·limitat per mitjà del qual les classes mitjanes s'apropien del món per comprar (cotxes, cases, una ingent varietat de béns electrònics) i per mitjà de la indústria turística global. És a dir, és una opció que acomoda els privilegis de les classes altes i ofereix un horitzó aspiracional a les classes baixes. Òbviament, és un futur amb foscors evidents, sovint un malson, pel que fa al manteniment del medi ambient i l'exclusivisme: qui no arriba, queda exclòs (Jones, 2012). Per altra banda, les classes mitjanes podrien ser també avantguarda de canvi polític: sovint han estat decisives en els avanços contra l'autoritarisme, però també ens les trobem en el camí contrari. La frustració de les seues expectatives pot dur-les a intentar prendre els carrers amb resultats, però, impredecibles. En aquest sentit, durant el procés de crisi, s'ha construït un discurs legitimador que, per limitar aquesta opció, justifica encara les polítiques neoliberals que han causat la crisi, amb conseqüències negatives per a les classes baixes, però aparentment també per a les classes mitjanes: hem sentit parlar de la baixa productivitat del funcionariat, de viure per damunt de les possibilitats a crèdit, que resulta excessiu que tothom vullga anar a la universitat, de la progressiva invasió de pobres (immigrants o autòctons), etc.

Les preocupacions sobre el declivi de les classes mitjanes són diverses, per tant, i centrades en els possibles motius de la decepció i frustració dels grups socials vinculats a aquestes classes, especialment per les possibles conseqüències polítiques d'aquesta hipotètica frustració davant la incertesa. Aquestes preocupacions les podríem resumir en les següents qüestions:

- a) La dimensió de les classes mitjanes, està reduint-se i canviant els seus components? Una resposta positiva implicaria la reducció del matalàs interposat entre les classes baixes i les classes altes, tot dificultant la construcció de posicions de consens ubicades al centre de l'espectre social.
- b) Les classes mitjanes estan empobrint-se? Si fora així, les classes mitjanes podrien tindre motius objectius per la decepció i frustració, i trobar la seua posició pròxima a la de les classes baixes, tot dificultant la seua intermediació amb les classes altes.
- c) Les condicions d'accés i desenvolupament del treball de les classes mitjanes, han avançat cap a la volatilitat i la precarietat? Lligat amb l'anterior, resulta que si un treball estable i ben pagat és una condició inherentment vinculada

a les classes mitjanes, la reducció de les oportunitats i de l'estabilitat laborals són, de fet, un atac directe a les seues possibilitats d'existència.

- d) L'accés i participació de les classes mitjanes als béns públics, s'han vist perjudicats en els darrers anys? L'existència d'un sector públic compromès amb el benestar de la ciutadania es demostra condició per al progrés de les classes mitjanes. De fet, s'ha comprovat que els països que més s'han liberalitzat experimenten reduccions significatives de les seues classes mitjanes, mentre que els països amb polítiques de benestar més socialdemòcrates, o keynesianes, mantenen i milloren les seues posicions.
- e) I, finalment, també ens preguntem si els canvis en la dimensió, possible empobriment i precarització laboral de les classes mitjanes, així com la seua relació amb l'estat del benestar, generen un increment de la seua activitat política crítica amb el funcionament del sistema, i en quin sentit.

La qüestió és, doncs, tot això com ha anat en el cas de les classes mitjanes valencianes?

Dimensió i components

Segons Damià Mollà (1982), el 1970 les capes intermèdies de la societat valenciana suposaven entre un 22% i un 24% de la població, ubicades entre un 5% de població burgesa i un 69,3% de població proletària. Aquestes capes intermèdies estaven compostes bàsicament per xicotets i mitjans propietaris dels tres sectors econòmics, autònoms i artesans i obrers industrials molt qualificats, que suposaven un 62% del conjunt de classes mitjanes del moment. Altrament també hi incloïa directius, gerents, administradors qualificats i professionals liberals, d'una banda, i caps intermedis de la producció, d'altra, que a parts iguals venien a completar el conjunt. El sistema d'identificació que utilitza Mollà és diferent al nostre i, a més a més, l'estructura social valenciana ha canviat molt des de 1970 (Azagra i Romero, 2007; Ninyoles, 2000). Amb tot, no és arriscat afirmar que des d'aquesta data fins a principis del segle XXI, les classes mitjanes valencianes van augmentar significativament el seu volum.

Segons els nostres comptes, en 2006, un de cada dos valencians i valencianes podia ubicar-se en la classe mitjana, mentre que un de cada tres se situava en la baixa, i un de cada deu en l'alta. L'evolució del volum relatiu de les diferents classes durant la Gran Recessió ha estat marcada per la progressiva reducció de la presència de membres de les classes mitjanes, a favor d'un increment dels membres de classes baixes, amb un manteniment del volum de les altes (vegeu figura 1). En l'evolució

podem detectar dues etapes: en la primera, entre 2006 i 2010, les classes mitjanes valencianes perden gruix a favor de les altes; mentre que, en la segona, entre 2010 i 2015 (especialment fins a 2014), les classes mitjanes, però també les altes, es redueixen, mentre que les que creixen són les classes baixes. Així, en aquesta segona etapa, iniciada en 2010, sembla haver-se produït una mobilització social descendent generalitzada, que ha engruixat les classes baixes d'aquest país. La resultant global del període és que les classes altes han mantingut el seu volum, i els canvis s'han produït entre les classes baixes i les mitjanes: han augmentat les primeres i disminuït les segones. Constatem, doncs, un període de mobilitat social descendent de les classes mitjanes al País Valencià.

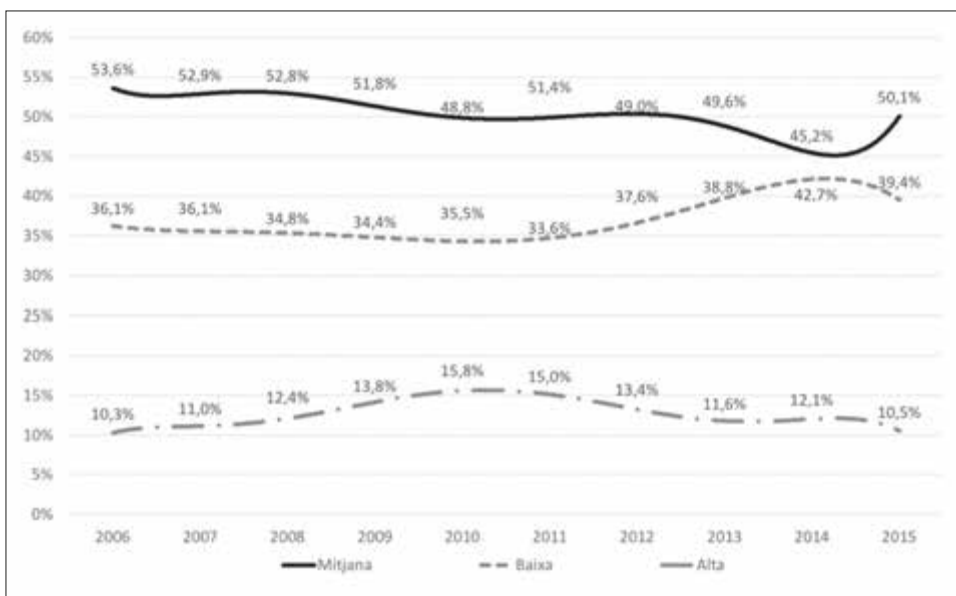

Fig. 1. Evolució de la presència relativa de les classes socials en la societat valenciana (2006-2015)
 Font: Elaboració pròpia. INE, Encuesta de Condiciones de Vida, 2006-2015.

Aquesta evolució ha suposat que, si en començar el període, la presència relativa de les classes mitjanes valencianes era lleugerament superior a la resta d'Espanya, en acabar-lo ocorre el contrari. En conjunt, l'estructura de classes de la societat valenciana, lluny de dibuixar un «Levante feliç», té una major presència relativa de classes baixes que la resta d'Espanya (que passa del 34% al 32%, entre 2006 i 2015), i una menor de classes mitjanes, però sobretot de les altes, bastant menys presents al conjunt valencià que a l'espanyol (on quasi arriba al 16%).

Aquest procés de reducció del volum ha anat acompanyat de canvis en la composició, amb un increment de la presència relativa de treballadors autònoms i una reducció de la dels assalariats. Si en 2006, el 14,6% de les classes mitjanes eren autònoms i un 83,7% assalariats, en 2015, els autònoms havien passat a ser el 18,4% i els assalariats el 79,7%. Així, doncs, podríem dir que la composició s'ha tornat més tradicional: el pes de les «classes mitjanes tradicionals» ha millorat posicions davant les «noves classes mitjanes». Al mateix temps, també ha canviat relativament la composició de les ocupacions: s'ha reduït la presència d'ocupacions industrials (fonamentalment, obrers qualificats) i ha augmentat la d'ocupacions dels serveis que, al seu torn, ha canviat la seua composició interna, en augmentar molt les ocupacions de baixa qualificació i una mica les d'alta, i perdre pes les de qualificació mitjana. Vaja, que s'ha produït una polarització, acompanyada de certa tendència a la desqualificació.

Per tant, podem dir que, durant la crisi, les classes mitjanes valencianes s'han contret, per un procés de mobilitat social descendent, que ha anat acompanyat per una composició interna més tradicional (amb major presència d'autònoms), en un context de desindustrialització, i de polarització i desqualificació de l'estructura ocupacional dels serveis.

L'empobriment

La mediana de la renda anual disponible de la llar per unitat de consum¹ de les classes mitjanes valencianes era, el 2006, d'uns 13.975 €, ² mentre que el 2015 era d'uns 13.827 €. És a dir, les classes mitjanes han mantingut la seua capacitat de compra. En termes absoluts podem dir que no han experimentat pràcticament empobriment, però tampoc han millorat: han perdut un 1,1% de capacitat adquisitiva. Les que sí que n'han guanyat han estat les classes altes, amb un creixement de la seua renda disponible de l'ordre del 17%; mentre que les classes baixes han estat les grans perjudicades, amb una pèrdua d'un 9%.

Ara bé, aquesta evolució suposa un retrocés significatiu en la posició relativa de les classes mitjanes en el conjunt social. Han incrementat la seua distància respecte a les altres dues classes (la qual cosa ens indica un augment de la dispersió

¹ La unitat de consum és un estàndard de mesura europeu que ajusta els membres de la llar a l'hora de calcular les distribucions per càpita

² El valor dels euros ha estat estandarditzat al seu valor de 2011, de manera que tots els euros són comparables, com a euros de 2011

de classe de la societat valenciana, una reducció de la cohesió social), però la diferència ha crescut més respecte a les classes altes que no respecte a les baixes: en acabar el període, les rendes de les classes mitjanes són un 20% més baixes que les de les classes altes, i un 10% més altes que les de les baixes. Per tant, en termes relacionals, les classes mitjanes es diferencien progressivament més de les classes altes que no de les baixes.

En comparació amb la resta d'Espanya, les classes baixes i mitjanes valencianes han estat més maltractades que les homòlogues de la resta d'Espanya, mentre que les classes altes valencianes queden significativament millor parades que les de la resta del territori espanyol. Potser és que el «Levante feliç» només ho és per a les classes altes.

Si comparem la participació de les classes socials en les rendes totals al País Valencià, observem com les classes mitjanes i les baixes han perdut pes, mentre que les classes altes n'han guanyat. És a dir, si considerem tota la renda repartida, el pastís, la porció que arriba a les classes mitjanes i a les baixes és menor en 2015 que en 2006, mentre que la de les altes és més gran: les classes mitjanes i baixes han perdut cadascuna al voltant d'un 5% del seu tros, mentre que les altes han vist créixer el seu un 24%.

Tanmateix, si calculem la raó entre la proporció de les rendes obtingudes i la proporció de presència al conjunt social, la imatge canvia una mica. Efectivament, si la dimensió de les classes mitjanes en la societat valenciana s'ha vist reduïda, la reducció de la seua participació a les rendes pot entendre's. A la figura 2, podem veure com la raó entre el repartiment de la renda i la de la població es manté bastant equilibrada al llarg del període per a les classes mitjanes, el que significa que la seua reducció de la porció del pastís és pràcticament proporcional a la reducció de la seua presència entre la població: la raó es manté amb una lleugera tendència a l'alça (107,2% enfront del 109,1%, guanya un escàs 2%). Tanmateix, la caiguda de la dimensió del tros del pastís de les classes baixes, junt amb l'increment de la seua presència entre la població, provoca que vegem reduïda la seua raó (del 69,8% al 60,7%, és a dir, una pèrdua del 13%). Les grans beneficiàries de la crisi al País Valencià, per tant, han estat les classes altes, que han vist com la seua ràtio entre la dimensió del tros del pastís que reben i el seu pes entre la població ha crescut de manera significativa, del 168,2% al 204,1%, el que significa un augment del 21%.

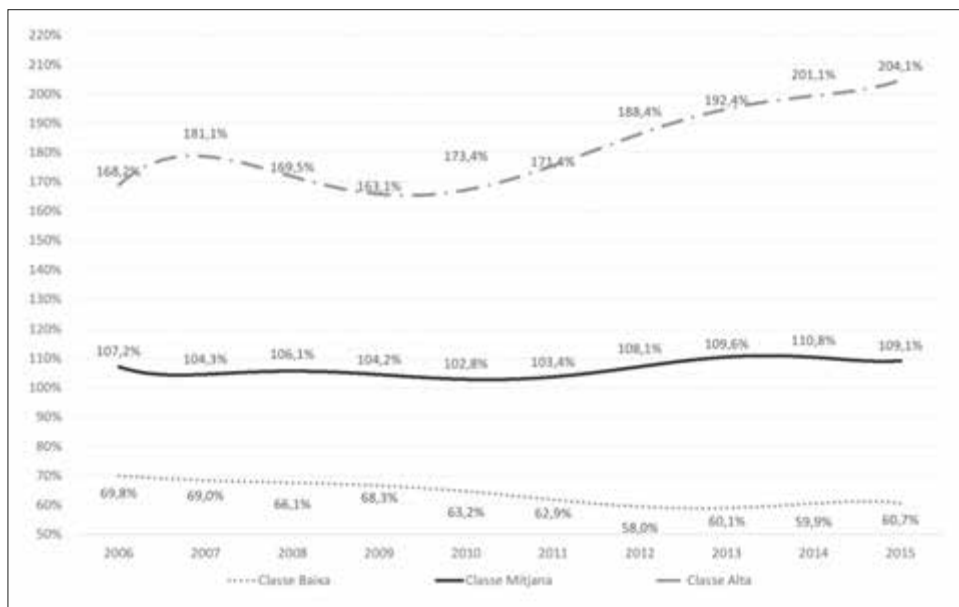

Fig. 2. Evolució de la proporció entre renda i població de les classes socials valencianes (2006-2015). Font: Elaboració pròpia. INE, Encuesta de Condiciones de Vida, 2006-2015.

Aquesta imatge també ens permet comprovar com les classes mitjanes s'aproximen a un model de distribució equitativa, en la mesura que la seua raó és molt prop a la proporció d'1 a 1 (100%): és a dir, rep tanta renda com dimensió poblacional té,³ en moure's entre el 100% i el 110%. La desigualtat, de fet, ve representada per les corbes que dibuixen les classes altes i les baixes. Les primeres passen de rebre una renda quasi un 70% superior a la seua dimensió poblacional, a rebre'n una de més del doble. I això és així, bàsicament, perquè les classes baixes en reben entre 30 i 40 punts percentuals menys del que representen entre la població.

L'efecte d'aquesta evolució relativa, entre classes i amb la resta d'Espanya, es reflecteix en l'evolució del risc de pobresa i exclusió:⁴ les classes mitjanes valencianes

³ Atenció, perquè amb això no es vol dir que en una societat valenciana igualitària tota la població tindria el nivell de vida que ara tenen les seues classes mitjanes. El que volem dir és que l'esforç redistributiu per a arribar a una societat igualitària hauria de ser exclusivament a favor de les classes baixes, i que l'haurien de fer bàsicament les classes altes, i en molta menor mesura les classes mitjanes; i en el cas que s'hi mantinguera la renda total actual, els nivells de vida generals serien només lleugerament inferiors als que tenen ara les classes mitjanes

⁴ Utilitzem l'indicador AROPE (At Risk of Poverty and Exclusion) tal com està definit per Eurostat, i que es calcula a l'ECV, en referència a les dades del conjunt espanyol

quasi l'han duplicat entre 2006 i 2015, en passar del 7,7% al 14,8%. Han reduït la seua distància respecte a les classes baixes, que tenen un risc molt superior (esfe-reïdor), però que han experimentat l'increment relatiu amb menor intensitat: en passar del 38,8% al 55,8%. El cas és que, en comparació amb les classes mitjanes de la resta d'Espanya, les valencianes han vist créixer bastant més aquest indicador, i si començaven el període amb un risc de pobresa i exclusió inferior al que tenien les de la resta d'Espanya, l'acaben superant-lo: el creixement ha estat del 92% en el cas valencià, i del 32% en la resta del territori espanyol.

Així les coses, l'empobriment valencià (Goerlich, 2018) ha estat protagonitzat principalment per les classes baixes, i en menor mesura, però també, per les classes mitjanes, mentre que les altes, al contrari, han experimentat més aviat un procés d'enriquiment: la societat valenciana és un exemple clar de l'«efecte Mateo» i del procés de secessió de la resta de la societat que estan protagonitzant les classes altes (Ariño i Romero, 2016). Les classes mitjanes valencianes es distancien més i més de les altes, alhora que s'empobreixen significativament en comparació amb les seues homòlogues de la resta d'Espanya.

Condicions de treball: precarietat i volatilitat

Amb les dades disponibles a l'ECV, no podem més que confirmar que les classes mitjanes al País Valencià han vist trontollar les seues oportunitats de treball estable i ben pagat. Quan hem parlat de la seua composició ocupacional, ja hem dit que s'ha viscut una substitució d'assalariats per autònoms, la qual cosa podria indicar el creixement dels «autònoms dependents» o falsos autònoms, entre les classes mitjanes. Però, a més a més, també hem dit que han augmentat les opcions de treballs de baixa qualitat als serveis, a costa de treballs qualificats a la indústria.

La taxa d'atur de les classes mitjanes s'ha més que triplicat en aquest període, amb un màxim en l'any 2013. Però, a més a més, el temps mitjà de permanència en l'atur també s'ha triplicat: un creixement que va ocórrer en els primers anys de la crisi, entre 2008 i 2010, però que s'ha consolidat i estabilitzat en els nivells més elevats d'aquell moment. No insistirem que les classes baixes han penat de manera més intensa l'increment de la taxa d'atur i del temps de permanència en ell, però és destacable que les classes mitjanes, tot i patir-les amb menor intensitat, no han estat protegides d'experimentar la vulnerabilitat i volatilitat laboral generades pel capitalisme del moment.

Pel que fa a les rendes salarials medianes, totes les classes socials valencianes n'han experimentat la caiguda, en termes reals. Tornen a ser les classes baixes les que més l'han soferta, amb pèrdues extremadament elevades de la seua capacitat de

compra. Pel que fa a les classes mitjanes, la pèrdua ha estat significativament menor, i no arriba al deu per cent. Mentre que les altes han perdut un escàs dos per cent. El cas és que la posició relativa de les classes mitjanes, pel que fa a les rendes salarials, s'ha distanciat significativament més de les classes baixes que no de les altes.

Així doncs, la progressiva diferenciació entre les classes mitjanes i les baixes es produeix especialment a l'àmbit de les rendes procedents de la venda de la seua força de treball, mentre que la major distància amb les classes altes s'explica més pels diferencials pel que fa als ingressos originats en altres fonts, com les rendes de capital i les relacions amb l'estat.

L'estat del benestar i les classes mitjanes

La relació entre les classes mitjanes i l'estat del benestar és ben estreta. D'una banda, una part rellevant dels treballs que ocupen les classes mitjanes els trobem al sector públic; i d'altra, els serveis públics i les transferències són ingressos en espècie i monetaris que faciliten la situació de benestar desitjada per aquestes classes. La reforma dels estats del benestar occidentals (del Pino, 2013; Ferge, 1997; Taylor-Gooby, 2007), que només es veu accelerada per la Gran Recessió, suposa una remodelació de la relació entre les classes mitjanes i les polítiques públiques: es redueix l'oferta d'ocupació pública, es retallen serveis públics i transferències, i augmenten els impostos.

Sense entrar en l'impacte negatiu generat per les retallades de serveis públics i la reducció d'oportunitats d'ocupació en l'administració pública, l'evolució dels fluxos monetaris amb l'estat (impostos i transferències), ens poden donar pistes de com s'han vist afectades les classes mitjanes.

Al llarg del període, els increments d'impostos, i el seu pes sobre la renda bruta, han estat superiors per a la classe alta, però això no ha estat així durant tot el temps. Entre 2006 i 2008, i a partir de 2013, el pes dels impostos sobre la renda bruta de les classes altes és superior, i existeix una ordenació entre classes, de manera que també aquesta proporció per a les classes mitjanes és superior a la de les baixes. Tanmateix, en el període més dur de la crisi, el que va de 2008 a 2013, aquesta escala s'inverteix i el pes dels impostos per a les classes baixes és superior al que experimenten les mitjanes, que, a la vegada, és superior al de les altes. Per tant, durant el període de xoc de la Gran Recessió, els impostos juguen un paper de distribució oligàrquica, tant al País Valencià com a la resta d'Espanya, i les classes baixes transfereixen una part de la seua renda a l'estat més gran que les mitjanes, que, al seu torn, transfereixen una part més gran de la seua que les altes. La resultant, al final del període, és que

encara que en termes relatius la càrrega fiscal de les classes baixes és més baixa, ha crescut relativament més que no la de les mitjanes, per a les quals, a la vegada, ha augmentat pràcticament igual que per a les classes altes. Per tant, les classes mitjanes no han rebut un tracte impositiu diferenciat, en comparació amb les altes, i han estat pressionades fiscalment durant el període de crisi en la mateixa mesura que ho han estat les altes, especialment en els moments més difícils. No oblidem, però, que les pitjors tractades han estat les baixes. És a dir, pel que fa al impostos, classes altes i mitjanes han estat tractades d'una manera molt similar, i els majors esforços han recaigut sobre les classes baixes.

Pel que fa a les transferències monetàries, tampoc es pot assenyalar una evolució tendent a la millora redistributiva a favor dels més febles. Certament, el pes d'aquestes transferències sobre la renda disponible és superior a les classes baixes que no a les mitjanes i altes; tanmateix, la rellevància relativa d'aquestes transferències ha crescut més, i quasi al mateix ritme, per a les classes altes i mitjanes que no per a les baixes. També és cert, però, que la presència de perceptors d'aquestes transferències augmenta significativament entre les classes baixes, mentre que es veu reduïda entre les mitjanes i altes.

Amb tot, és rellevant destacar que la part del volum total de transferències que rep cada classe ha evolucionat de forma diferent, i la participació de les classes baixes i mitjanes en el total de transferències ha minvat, mentre que la de les classes altes ha crescut. Això només és possible si ens fixem en les quantitats mitjanes rebudes, i ens adonem que les classes altes reben, sí, menys ajudes, però cada vegada significativament més elevades. Tant és així que la raó de la participació en la distribució de transferències i la dimensió de la classe, des de 2008, ha disminuït per a les classes baixes, pràcticament s'ha mantingut per a les mitjanes, però ha augmentat bastant per a les classes altes. Això significa que, de facto, s'ha produït una transferència de recursos públics monetaris des de les classes baixes i mitjanes a les classes altes.

La legitimació política: participació i ideologia

Les evidències empíriques semblen indicar que les classes mitjanes arreu del món tendeixen a un major compromís polític (Amoranto *et al.*, 2010) que les classes altes i baixes. En el cas valencià, no podem dir el mateix, però.

Tant les enquestes postelectorals autonòmiques del CIS (2007, 2011 i 2015), com l'Enquesta de Valors de 2017 realitzada per la Generalitat Valenciana, ens mostren una gradació que va de la major implicació i interès per la política, de les classes

altes, a la menor, que la trobem a les baixes, tot passant per les classes mitjanes⁵ en una posició intermèdia.

Fins i tot en el cas de la participació electoral, ens trobem que les classes mitjanes valencianes participen menys, s'abstenen més, que les altres dues classes. S'interessen menys per la política, i per les campanyes electorals, que les classes altes, però més que les baixes. Aquest patró ordenat es repeteix en pràcticament totes les qüestions relacionades amb el camp de la política explorades per aquests estudis. Així, les classes mitjanes s'associen menys que les altes, i també realitzen menys accions polítiques no convencionals o informals, com signar peticions, anar a manifestacions, expressar opinions públicament, o fer boicots.

Pel que fa a les seues opcions electorals, en 2015, al si de les classes mitjanes valencianes es va produir un empat entre el PP i Compromís, mentre que entre les classes baixes va guanyar el PSOE i entre les altes Compromís. La presència de vot al PP és bastant similar en totes les classes socials. Podem dir que les classes mitjanes voten al PP tant com ho fan les baixes, que vol dir més que les classes altes. En comparació amb les classes baixes, les mitjanes voten significativament menys al PSOE i més a Compromís i a Ciudadanos; tanmateix, són les altes les que opten amb major freqüència per aquestes dues forces polítiques emergents, especialment per Compromís. Siga com siga, sembla que el tomb electoral de 2015 es va produir per un canvi generalitzat d'opcions, amb especial incidència en les classes mitjanes, però sobretot en les baixes.

Respecte a la ideologia declarada, en l'escala de 10, les classes mitjanes no es diferencien de les altres dues; de fet, hem comprovat que, en aquesta escala, les classes socials valencianes no són distingibles i ocupen la mateixa posició mitjana. D'aquesta manera, en la mesura que la societat valenciana s'ha mogut cap a l'esquerra, entre 2007 i 2015 (per passar d'una mitjana del 5,1 a una del 4,6), totes les classes han fet el mateix camí. En canvi, podem identificar certes preferències ideològiques en la seua formulació qualitativa.

L'opció ideològica més freqüent entre les classes mitjanes valencianes és la liberal. Tanmateix, és majoritària l'agregació de les opcions progressista, socialista i socialdemòcrata. La comparació amb la resta, però, mostra que les mitjanes són les menys progressistes de les tres. Així, destaquen en la seua identificació com a liberals i nacionalistes (encara que en aquest cas amb nivells baixos), però estan per

⁵ Si bé és cert que la identificació empírica de les classes socials d'aquests estudis difereix de la proposada en aquest article, els patrons se'ns presenten tan robustos i estables, que pensem que podem assumir-los

sota en el seu reconeixement com a demòcrates. També es veuen menys com a socialistes, però sobresurten com a socialdemòcrates i feministes, tot i que les classes altes s'identifiquen relativament més amb aquestes ideologies.

Les classes mitjanes també valoren més positivament que les altes, però més negativament que les baixes, la situació política valenciana i el govern autonòmic del moment (el del PP); i no s'acaben de distingir de la resta de classes pel que fa a la valoració de la situació econòmica valenciana.

Si considerem el que hem vist respecte a la seua situació i evolució durant la crisi, i que al País Valencià tenim una versió autòctona ben avançada de quatre dels cinc desordres sistèmics assenyalats per Streeck (estancament econòmic, redistribució oligàrquica, espoli d'allò públic i corrupció), la possible resposta política de les classes mitjanes valencianes encaixa, ara com ara, més aviat amb els dubtes expressats per Therborn (2012) i el mateix Streeck (2014), respecte a la implicació de les classes mitjanes en accions democratitzadores, i també amb les pors de Birdsall *et al.* (2000), pel que fa a la legitimitat democràtica de les mesures neoliberals.

CONCLUSIONS

Hem posat de manifest les dificultats per definir i observar allò que anomenem classes mitjanes, i hem pres una sèrie d'opcions per donar-hi eixida al problema, amb una construcció tridimensional de les classes socials al País Valencià per tal d'identificar les posicions relatives de les classes mitjanes valencianes.

Això ens ha permès constatar que, entre 2006 i 2015, al País Valencià es va produir una contracció de la dimensió de les classes mitjanes, a favor del creixement de les classes baixes. Hem assistit, per tant, a processos de mobilitat descendent que només han afectat les classes mitjanes, per a engreixar les classes baixes, ja que les altes han mantingut la seua dimensió durant el període.

No hem trobat, però, evidència de l'empobriment d'aquestes classes mitjanes, en termes absoluts. Potser la reducció de la seua dimensió ha servit per mantenir els nivells mitjans. Les grans perdedores del període han estat, sense cap mena de dubte, les classes baixes, i les clares guanyadores les altes. Tanmateix, en termes relatius, la creixent dispersió de l'estructura de classes valenciana assenyalava una pèrdua de cohesió social, i l'evolució del conjunt indica que les classes mitjanes i baixes valencianes han estat pitjor tractades que les altes, però també que les seues homòlogues espanyoles.

Aquest increment de la dispersió de l'estructura de classes valenciana no ha estat homogeni, de manera que el distanciament de les classes mitjanes respecte a les altes s'ha accelerat en comparació amb el de les baixes, i acaben el període relati-

vament més prop del que estaven d'aquestes que no de les altes. En definitiva, les classes mitjanes valencianes es distancien més i més de les altes, al mateix temps que s'empobreixen en relació amb les seues homòlogues espanyoles. Aquesta evolució podria afavorir un increment del greuge comparatiu interterritorial i de la frustració de les seues expectatives de mobilitat ascendent.

Així, també hem pogut contrastar que les classes mitjanes valencianes han experimentat més inestabilitat i major precarietat salarial que en el passat, i que aquestes s'han consolidat als nivells més elevats del període. Tanmateix, en aquest cas, la seua diferenciació ha estat major en comparació amb les classes baixes que han sofert un calvari en el mercat laboral. Aquesta tendència de major distinció laboral respecte a les classes baixes pot fer pensar erròniament a les mitjanes que estan cada vegada més protegides de la mobilitat descendent.

Tanmateix això ha servit a les classes mitjanes per a rebre el mateix tracte impositiu que les altes, però en conjunt aquestes han vist com augmentava la seua participació a les transferències monetàries de l'estat, mentre que la de les classes mitjanes es mantenia i la de les baixes es reduïa. El que suposa que al País Valencià s'ha produït, durant el període, una transferència de recursos públics monetaris des de les classes baixes i mitjanes a les classes altes.

Podem dir que les classes mitjanes han estat espectadores de l'increment de la desigualtat, perdent efectius i mantenint els seus nivells de participació en els recursos, públics i privats, més o menys estables. Mentrestant, les classes altes n'han rebut més, de privats, però també de públics; i les baixes n'han perdut als dos àmbits, tot i haver augmentat el seu pes demogràfic. Potser les classes mitjanes valencianes no s'han adonat que amb els canvis observats, han perdut posició relativa respecte a les altes, i ha crescut el seu risc de ser cada vegada més baixes.

Ho diem perquè, malgrat que les autodefinicions ideològiques són majoritàriament progressistes, les mitjanes són les classes aparentment menys progressistes de l'estructura social valenciana. Han participat del canvi polític al País Valencià, el 2015, en modificar les seues pautes electorals prèvies, però ho han fet com la resta de classes. De fet, sembla que, marginalment, ha estat més significatiu per al resultat final el canvi de vot de les classes baixes que no el de les mitjanes.

La nostra observació arriba precisament fins al moment del canvi polític a la societat valenciana i de l'aparent recuperació del creixement econòmic. Per tant, caldrà estar atents als efectes que la nova situació té sobre l'estructura de classes valenciana. ◐

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AMORANTO, G.; N. CHUN, A. DEOLALIKAR (2010): *Who are the Middle Class and What Values do They Hold? Evidence from the World Values Survey* (Working Paper Series 229), en línia: <<http://ssrn.com/abstract=1743180>>.
- ARANITOU, V. (2014): «The collapse of the middle class in Greece during the era of the Memoranda (2009-2014)», en *The Decline of the Middle Classes Around the World?*, Segovia, pp. 1-27.
- ARIÑO, A.; J. ROMERO (2016): *La secesión de los ricos*, Barcelona, Galaxia Gutemberg.
- ATKINSON, A. B.; A. BRANDOLINI (2011): «On the identification of the “middle class”», en J. C. Gornick i M. Jäntti (eds.), *Income Inequality. Economic Disparities and the Middle Class in Affluent Countries*, Stanford, Stanford University Press, pp. 77-100, doi:10.11126/stanford/9780804778244.003.0003.
- AZAGRA, J.; J. ROMERO (2007): *País complex: canvi social i polítiques públiques en la societat valenciana (1977-2006)*, València, PUV.
- BANERJEE, A. V.; E. DUFLO (2008): «What is Middle Class about the Middle Classes around the World?», *Journal of Economic Perspectives*, 22(2), pp. 3-28, doi: 10.1257/jep.22.2.3.
- BIGOT, R.; P. CROUTTE, J. MULLER (2011): *Les classes moyennes en Europe*, París, en línia: <<http://www.credoc.fr/pdf/Rech/C282.pdf>>.
- BIGOT, R.; P. CROUTTE, J. MULLER, G. OSIER (2012): *The middle classes in Europe: Evidence from the LIS data* (Working Paper Series, 580), en línia: <<http://www.lisdatacenter.org/wps/liswps/580.pdf>>.
- BIRDSALL, N.; C. N. GRAHAM, S. PETTINATO (2000): *Stuck in Tunnel: Is Globalization Muddling the Middle?* (Brookings Institution Working Paper, 14), Washington, Center on Social and Economic Dynamics, doi:10.2139/ssrn.277162.
- BOURDIEU, P. (1979): *La distinción. Criterio y bases sociales del gusto*, Madrid, Taurus.
- (1984): «Los tres estados del capital cultural», *Sociológica* 5, pp. 11-17, doi: 10.1215/00182168-81-3-4-823.
- (2009): «La eficacia simbólica», *Trama & Fondo. Revista de Cultura*, en línia: <http://www.gonzalezrequena.com/resources/2009_La_eficacia_simb%25C3%25B3lica.pdf>.
- CALATAYUD, S. (2001): «Economía en transformación. Agricultura e industria en la época contemporánea (1800-1950)», en P. Preston i I. Saz (eds.), *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria. Valencia (1808-1975)*, València, Biblioteca Nueva / Universitat de València.
- CANO, E.; G. STANDING, A. BILBAO (2000): *Precariedad laboral, flexibilidad y desregulación*, Alzira, Germania.

- DE MIGUEL, A. (1974): *Manual de estructura social de España*, Madrid, Tecnos.
- DEL PINO, E. (2013): «The Spanish Welfare State from Zapatero to Rajoy: Recalibration to Retrenchment», en A. Botti i B. N. Field (eds.), *Politics and Society in Contemporary Spain: From Zapatero to Rajoy*, Nova York, Palgrave.
- FERGE, Z. (1997): «The Changed Welfare Paradigm. The Individualisation of The Social», *Social Policy and Administration*, 31(1), pp. 20-44.
- FERNÁNDEZ DE CASTRO, I.; A. GOYTRE (1974): *Clases sociales en España en el umbral de los años 70*, Madrid, Siglo XXI.
- FRAGA, M. (1950): «La crisis de las clases medias», *Arbor*, (50), pp. 191-211.
- (1955): «El Gobierno de las Clases Medias», en *La crisis del Estado*, Madrid, Aguilar.
- FUSTER, J. (1962): *Nosaltres, els valencians*, Barcelona, Edicions 62.
- (1976): *Un país sense política*, Barcelona, La Magrana.
- GARCÍA FERRANDO, M. (ed.). (1992): *La sociedad valenciana de los noventa*, València, Alfons el Magnànim.
- GOERLICH, F. J. (2018): *El empobrecimiento valenciano*, València, Alfons el Magnànim.
- GOLDTHORPE, J. (1987): *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*, Londres, Clarendon Press.
- JONES, O. (2012): *Chavs. La demonización de la clase obrera*, Madrid, Capitán Swing.
- KOCKA, J. (1995): «The Middle Classes in Europe», *The Journal of Modern History*, 67(4), pp. 783-806, en línia: <www.jstor.org/stable/2124755>.
- LLUCH, E. (1976): *La via valenciana*, València, Tres i Quatre.
- MARQUÉS, J. V. (1974a): «En busca de la burguesía perdida», *Cuadernos para el Diálogo. Suplemento*, núm. 53.
- (1974b): *País Perplex*, València, Tres i Quatre.
- MOLLÀ, J. D. (1979): *El País Valencià com a formació social*, València, Prometeo.
- (1982): «Sobre la estructura de clases del País Valenciano», en R. L. Ninyoles (ed.), *Estructura social al País Valencià*, València, Diputació de València, pp. 587-597.
- NINYOLES, R. L. (ed.). (1982): *Estructura social del País Valencià*, València, Diputació de València.
- (2000): *La societat valenciana: estructura social i institucional*, Alzira, Bromera.
- OECD (2011): *Divided we stand: why inequality keeps rising*, en línia: <<https://doi.org/10.1787/9789264119536-en>>.
- PEW RESEARCH CENTER SOCIAL & DEMOGRAPHIC (2012): *The Lost Decade of the Middleclass*, Washington.

- PICÓ, J. (1976): *Empresario e Industrialización*, Madrid, Tecnos.
- (1977): *El moviment obrer al País Valencià sota el franquisme*, València, Tres i Quatre.
- RAVALLION, M. (2010): «The Developing World's Bulging (but Vulnerable) Middle Class», *World Development*, 38(4), pp. 445-454, en línia: <<https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2009.11.007>>.
- SANZ, J. (1976): *El movimiento obrero en el País Valenciano*, València, Fernando Torres.
- SOLÉ, C. (1990): «Las clases medias: criterios de definición», *Revista Española de Investigaciones Sociológicas* 49, pp. 7-25, en línia: <http://www.reis.cis.es/REIS/PDF/REIS_049_03.pdf>.
- STREECK, W. (2011): «Las crisis del capitalismo democrático», *New Left Review* 71, pp. 5-26.
- (2012): «Los ciudadanos como clientes», *New Left Review* 76, pp. 23-41.
- (2014): «¿Cómo terminará el capitalismo?», *New Left Review* 87, pp. 38-68.
- (2017): *Com acabarà el capitalisme?*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- TAYLOR-GOUBY, P. (2007): «The new welfare settlement in Europe», *European Societies*, 10(1), pp. 3-24.
- TEZANOS, J. F. (1978): *Estructura de clases y conflictos de poder en la España postfranquista*, Madrid, Cuadernos para el Diálogo.
- THERBORN, G. (2012): «Class in the 21st Century», *New Left Review* 78, pp. 5-29.
- WHELAN, C. T.; B. NOLAN, B. MAITRE (2016): «Polarization or "Squeezed Middle" in the Great Recession?: A Comparative European Analysis of the Distribution of Economic Stress», *Social Indicators Research*, pp. 1-22, en línia: <<https://doi.org/10.1007/s11205-016-1350-1>>.
- WRIGHT, E. O. (2009): «Comprender la clase», *New Left Review* 60, pp. 98-112.
- (ed.) (2015): *Modelos de análisis de clases*, València, Tirant Humanidades.